

Morfema '-î'yê di Peyvsaziya Kurmancî de
(The '-î' Morpheme in Kurmanji Word Formation)
(Kurmancca Sözcük Yapımında '-î' Biçimbirimi)

Halil AKGÜL*

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolînî
Received // Hatîn: 06.03.2024
Accepted // Pejirandin: 23.03.2024
Published // Weşandin: 28.04.2024
Pages // Rûpel: 156-170
DOI: 10.55106/kurdiName.1448052

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Citation/Atif: Akgül, Halil, (2024). Morfema “-î”yê di Peyvsaziya Kurmancî de, *KurdiName*, 10, r. 156-170

Plagiarism/Întihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website // *Ev gotar herî kêr ji aliyê 2 hakeran va hatiye nirxandin û di malpera întihalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.*

Kurte

Dariştin (*derivation*) yek ji rêbazên çêkirina peyvan e. Bi dariştinê ve peyveke nû tê çêkirin û ev peyv wekî leksem (*lexeme*) di ferhenga wî zimanî de cih digire. Digel ku hin senifnên cuda hebin jî di kurmancî de bi gireyan (*affix*) jî peyvên nû tên dariştin. Di kurmancî de ji bo peyvsaziye sê cure gire hene; pêşgir (*prefix*), navbend (*interfix*) û paşgir (*suffix*). Ji nav wan herî zêde bi paşgiran ve peyvên kurmancî tên çêkirin. Ji nav paşgiran jî paşgira “-î”yê gelekî berbelav e. Bi alikariya vê paşgirê ji navdêr, lêker û hokeran rengdêr tên çêkirin. Ji rengdêr, navdêr û hokeran jî navdêr tên dariştin. Kêr be jî ji navdêran hoker jî tên dariştin. Çi rengdêr, çi navdêr çi hoker, peyva dariştî bi hin fonksiyonan radibin ku bi peyva jê dariştî re têkildar dibe. Endamî, aidiyet, pêwendî û diyarkirina rewşê fonksiyonên sereke ne. Peyvên dariştî hin ji wan dikarin bibin endamê çend birrên cureyê peyvan. Lê hin ji wan tenê dikevin birrê. Wate, bikaranîna peyva bi paşgira “-î”yê ve dariştî, pirçaran jî hêla fonksiyona xwe û senifandina xwe nezalaliyê nîşan dide. Di vê xebatê em li ser fonksiyon û senifina van peyvan xebitîn ku bi paşgira “-î”yê hatine dariştin.

Kilîtbêje: Kurmancî, Peyvsazî, Dariştin, Paşgir, {-î}.

Abstract

Derivation is one of the methods of word formation used in languages, and this new word takes its place in the lexicon of that language as a lexeme. In the Kurmanji dialect of Kurdish, there are three types of affixes that are used to derive words through affixation: prefixes, interfixes and suffixes. Most Kurmanji words are derived with the help of suffixes. Among the suffixes, the suffix “-î” is used a lot. This suffix is used to derive adjectives from nouns, verbs and adverbs. Nouns are also derived from adjectives, nouns and adverbs. However, adverbs can also be derived from nouns, although this is rare. Words derived from adjectives, nouns or adverbs take on certain functions, and these functions are related to the word from which they are derived. The main functions are membership, belonging, relatedness and status. Derived words may belong to several word classes. Some belong to only one class. To summarize, the use of words derived with the suffix “-î” varies in terms of function and classification. In addition, some ambiguities come to the fore in some uses of this morpheme. Aiming to draw attention to these diversifications and ambiguities, our study will focus on the morpheme “-î”.

Keywords: Kurmanji, Word Formation, Derivation, Suffix, {-î}.

* Xwendekarê Mastirê, Zanîngeha Bîngolê, Ziman û Edebiyata Kurdî, xelilakgul@gmail.com, Orcid: 0000-0003-1365-8461 (*Graduate Student, University of Bingöl, Kurdish Language and Literature*)

Özet

Sözcük türetme (*derivation*) dillerde kullanılan sözcük yapım yöntemlerinden biridir ve türetilen bu yeni sözcük sözlükbirim (*lexeme*) olarak o dilin sözlüğünde yerini alır. Kürtçe'nin Kurmancca lehçesinde ekleme yoluyla sözcük türetmede -farklı adlandırmalarla beraber- üç tür ekleme bulunmaktadır; önek (*prefix*), ara ek (*interfix*) ve sonek (*suffix*). Kurmancca sözcükler en çok sonekler yardımıyla türetilir. Soneklerin arasında da “-î” soneki çok fazla kullanılmaktadır. Bu sonek yardımıyla, ad, fiil ve zarflardan sıfat türetilir. Sıfat, ad ve zarflardan da ad türetilir. Bununla birlikte, az bulunsa da addan zarf da türetilir. Sıfat, ad veya zarf, türetilen kelimeler bazı işlevler yüklenirler ki bu işlevler türetilmiş olduğu kelime ile ilişlidir. Üyelik, aidiyet, ilgili olma ve durum/statü belirtme başlıca işlevlerdir. Türetilen sözcükler birkaç sözcük sınıfına ait olabilirler. Bazıları ise sadece tek bir sınıfa ait olur. Özetle, “-î” soneki ile türetilen sözcüklerin kullanımı işlev ve sınıflandırma bakımından çeşitlilik göstermektedir. Ayrıca bu morfemin bazı kullanımlarında kimi muğlaklıklar öne çıkmaktadır. Bu çeşitlendirme ve muğlak durumlara dikkat çekmeyi amaçlayan çalışmamız “-î” morfemi üzerinde duracaktır.

Anahtar Kelimeler: Kurmancca, Sözcük Yapımı, Türetme, Sonek, {-î}.

DESTPÊK

Li ser destpêk û werara zimên gelek rîwayet û angaş hebin jî hemû bi însên ve têkildar in. Wekî amûrekî ragihandinê; ziman, ji ber ku çavkaniya wî însan e û bi mirovahiyê ve bi pêş ketiye, zindî tê qebûlîkirin. Ev zindîbûn metaforek e ji bo zimên ku perçeyên zimên ên bi wate û xwedî erk ji ber pêdîviyê derketine, û bi herikîna zemên ve pêdîvî bi zêdetir perçeyan çêdibe. Lewma ziman di nav xwe de wekî jîndarekî, mezin dibe, geş dibe. Herwiha, wextê ku ew perçeyên zimên neyên bikaranîn û yên nû neyên çêkirin dibe ku ew ziman qels bibe û di dawiyê de bimire jî. Di kurmancî de ji wan perçeyên zimên re peyv, gotin an jî bêje hatiye gotin. Ji bo vê xebatê ji vir û pê ve em ê “peyv”ê bi kar bînin. Di îngilîzî de *word*, di tîrkî de *kelime* û *sözcük* ji bo peyvê tîn bikaranîn. Di her dîsîpleneke zimannasiyê de pênaseyeke peyvê heye lê her pênase bi tena serê xwe nikare wateya peyvê dirust bike, belkî bi hev re pênaseyeke watedar derkeve. Plag (2022: 4-12) di xebata xwe de van pênaseyan û gengeşiyên wan rave dike. Bo nimûne; di nivîsînê de (*orthography*) peyv ew e ku divê beriya wê û piştî wê valahiyek hebe. Di dengnasiyê de (*phonology*) bi du qayîdeyan ve hatiye pênasekirin; 1) Di axaftinê de piştî bilêvkirina peyvê mirov disekine, behna xwe vedide. 2) Di her peyvekê de kirpandineke sereke (*main stress*) heye. Di semantîkê de jî peyv xwedî wateyeke hevgirtî ye. Gengeşiyên wan jî ev in ku di nivîsînê de xalbandî pirîcaran pênaseya peyvê xera dike, di axaftinê de axiver dibe ku bêhna xwe venede, di kirpandinê de jî dibe ku du perçeyên nivîskî bi yek kirpandinê bîn xwendin. Di semantîkê de jî dîsa dibe ku wateyeke hevgirtî bi frazekê bê dayîn. Lewma, Plag di heman xebata xwe de rê bi ber me dixê û dibêje ya herî baş ew e ku em peyvê li gorî sentaksê (ing: *syntacs*) pênase bikin. Sentaks peyv an li gorî perçeyên axaftinê, birrên peyv an jî birrên sentaksî (navdêr, lêker, rêngdêr û yd.) disenifîne. Îcarê, li gorî rê û rêbazên wî zîmanî, meriv dikare cih û aidiyetê tesbît bike û biryar bide bê ew peyv e yan na.

Peyv dibe ku ji yek an jî zêdetir morfeman pêk hatibe lê di her peyvekê de hew rehek heye. Ev reh li ser bîngeha bêegeriyê ava bûne (Saussure, 1959: 67; Hockett, 1958: 577) û li ferhenga wî zîmanî hatine rêzkirin. Ji her peyva ku di ferhengê de hatiye rêzîkirin leksem (ing: *lexeme*) tê gotin. Herwiha, di ferhenga wî zîmanî de rê û rêbazên gramerî jî hene da ku ev peyv di zimên de bi wate û erka hewce bê bikaranîn. Ev peyvên ku teşeya wan guheriyê wekî

paradigm tên binavkirin û di ferhengê de cih nagirin. ZIMAN¹ di ferhengê de bi hemû wateyên xwe (organê tamkirinê yê însên, amûrê ragihandinê, di edebiyatê de şêwaz) cih digire lê halê tewandî yê vê leksemê “zimên” di ferhengê de cih nagire.

Hockett (1916-2000) dibêje: “Guherîn heqîqeta naguher a zimanekî zindî ye.” Bi guherîna civakan ve pêdiviyên wan jî diguherin û kelûpel û amûr û têgehên nû peyda dibin. Lewma, ziman ji bo ku erka xwe ya ragihandinê bîne cî, bînavber peyvên nû li xwe zêde dike. Herwiha, peyvên ku êdî bi kêr nayên û nayên bikaranîn jî ji zimên tên avetin û wenda dibin. Ji ber ku mijara vê xebatê çêkirina peyvan e, em ê nekevin nav wendabûna peyvan û mirina zimanan.

Word Formationa îngilîzî wekî peyvsazî an jî bêjesazî di kurmancî de li kar e. Di tirkî de wekî “sözcük yapımı” hatiye wergerandin û tê bikaranîn. Rê û rêbazên morfolojîk ku bi teşeya peyvê ve têkildar in, di bin *Word Formationê* de bi du sernavan cih digirin. Morfolojîya kêşanî (*inflectional*) peyvan ji aliyê dem, zayend, nasyarî, nenasyarî, hejmar û rewşê ve diguherîne û dike ku bi peyvên din re pêwendîdar bibin. Ev peyvên ku di encama kişandinê de hatine guhertin di ferhengê de cih nagirin. Morfolojîya darêjî (*derivational*) ji peyvekê peyveke din didarêje ku peyva nû êdî xwedî wateyeke nû ye wekî leksem dikare li ferhengê bê rêzkirin. Muhammed (2016: 13-16), ji bo peyvsaziya kurdî 14 xal: Pêkanîn, Dariştin, Guhastin, Dubarekirin, Zarvekirin, Wergirtin, Wergerandina yekser, Wergirtina wateyê, Lihevanîna deng-wateyî, Qusandin, Paşvesazî, Têkilkirin, Sernavî û Saznavî; Delikaya (2016: III) 12 xal: Dariştin, Rayeksazî, Qusandin, Guhastin, Têkilkirin, Kesnavî, Sernavî, Wergirtin/Deynkirin, Wergerandina Yekser, Wergirtina Wateyê, Paşvesazî û Pêkanîn diyar kirine. Ji ber ku mijara me {-î} ye, em ê ji nav van xalan berê xwe bidin rêbaza dariştinê (*derivation*).

Dariştin ew rêbaz e ku ji rehê peyveke heyî, bi alîkariya gireyan (*affix*) peyvên nû tên çêkirin. Delikaya (2016: 41), şeş cure gire: pêşgir, navgir, paşgir, navbend, dorgir û transfixîs diyar kirine ku meriv dikare bi alîkariya wan, peyvên nû saz bike. Di kurmancî de pêşgir (*prefix*), navbend (*interfix*) û paşgir (*suffix*) sê cure gireyên berbelav in ku bi alîkariya wan em dikarin peyvan bidarêjin. Di nav wan de jî paşgir ji yê din zêdetir in, ji nav paşgiran jî {-î} xwedî gelek fonksiyonan e. Zêdebûna fonksiyonan jî pîrîcaran dike ku him wate him jî cureyê peyva dariştî şaş bê bikaranîn.

Bedirxan û Lescot (1990) behsa peyvsaziya kurmancî kirine. Wan di xebata xwe de pêşgir û paşgîrên kurmancî yê peyvsaz bi fonksiyonên wan rave kirine û ji bo her yekê çend mînak dane. Delikaya (2016) peyvsaziya kurmancî kiriye mijara teza xwe ya lîsansa bilind û bi berfirehî li ser mijarê xebitiye. Delikaya ji bilî dariştinê li ser cureyên din ên çêkirina peyvan jî sekiniye. Geyik (2022) di teza xwe ya doktorayê de li ser fonolojî û morfolojîya Kovara Hawarê xebitiye. Veroj (2014) li ser zazakî û kurmancî xebateke berawirdî kiriye. Muhammed (2016) bi navê “Peyvsazî Di Zimanê Kurdî De” berhemek amade kiriye lê çap nekiriye, bi awayê dijîtal weşandiye. Yonat (2019) li devokên kurmancî xebateke sosyolînguîstîk kiriye û di xebata xwe di bin sernavê morfolojîyê de bala xwe daye gireyên dariştinê yê kurmancî jî. Yonat di xebata xwe de nêzî 30 gireyên dariştinê yê kurmancî diyar kirine. Bülbül (2020) li ser fonksiyona partîsîpê ya vê morfemê xebitiye. Li gorî Bülbül ev morfem di sazkirina hin raweyên

¹ Di nav metnê de ji bo nîşandana leksemê, peyv bi tîpên gir tên nivîsîn.

ragihandinê, dananî û mercî de jî tê bikaranîn. Herwiha, di hemû pirtûkên rêzimanî de ev mijar bi kurtasî hatiye ravekirin.

Di vê xebatê de em ê ewilî rêbaza dariştinê rave bikin, li ser dariştina peyvên kurancî bisekinin û gireyên peyvdarê jî yê kurancî diyar bikin. Piştî em ê paşgira “-î”yê ji wan veqetînin û rola wê ya dariştinê li ber çavan raxin.

1. Dariştin

Muhammed (2016) ji bo dariştinê vê pênaseyê dike; çêkirina peyvan ji peyvên xwerû bi alîkariya gireyan. Delikaya (2016) jî dariştinê di çarçoveya lêzêdekirina gireyan de dinirxîne, van gireyan jî wekî gireyên peyvsaz û peyvên nû jî wekî peyvên dariştî bi nav dike. Delahunty û Grave (2010: 129) dariştinê weke pêvajoyekê afirandina peyvan pênase dikin ku di encamê de peyv ji hev cuda ne lê ji aliyê morfolojîk ve têkildarî hev in. Di hin çavkaniyan de (Balcı, 2018: 162; Plag, 2002: 22) rêbazên Dubarekirin, Paşvesazî, Têkilkirin, Qusandin û Kurtkirinê jî di bin sernavê dariştinê de hatine rêz kirin û wan wekî rêbazên bêgireyî (ing. *non-affixation*, tr. *eklemesiz*) bi nav kirine. Ji ber ku mijara me {-î} di dariştinê de ye, em ê tenê li ser dariştina bi gireyan bixebitin.

Di kurancî de sê cure gireyên peyvdarê hene ku piraniya xebatên akademîk li ser wan in; pêşgir, paşgir û navbend. Herwiha, têra xwe xebat tune bin jî Muhammed (2016: 90) ji bo peyvsaziya kurancî dorgiran (dorpirtik/bazinegir) (*circumfix*) jî nîşan dide. Bo nimûne: ber-çav-k, ber-guh-k). Ji bo pêşgir (*prefix*) û paşgirê (*suffix*) hin têgehên cuda (pêşpirtik/paşpirtik, pêşpirt/paşpirt, pêşqertaf/paşqertaf, pêrkî/parkî) bî bikaranîn jî li ser pênaseyên wan lihev kirinek heye. Lê derbarê navbendê (*interfix*) de gengeşî heye. Tan (2015: 75), ji bo têgeha “*interfix*”ê navbend, ji bo têgeha “*infix*”ê jî navgir bi kar anîye. Tan di heman xebatê de ji bo navbendê gireyên “-e-” û “-an-”ê dane û bal kişandiye ser gihaneka “û”yê jî ku bi dengê “o”yê ve diguhere. Lêbelê taybetiyeke wê heye ku dema em bi wê gireyê ve peyvan çêdikin heman gire wekî paşgir “-o” li peyvê zêde dibe (serobino). Lewma Tan dibêje bi vî awayî ew dişibe dorgirê (*circumfix*). Delikaya (2016: 40) navgirê (*infix*) wekî taybetmendiyeke peyvên zimanê samî nîşan dide û gireya ku dikeve nava peyvên kurancî wekî navbend (*interfix*) bi nav dike. Li gorî Tan û Delikaya, navgir dikeve nava rayeka peyvê (şewitîn > şewat) lê navbend dikeve nav du rayekên cuda (ser-o-bino). Muhammed (2016: 42), him navgir (*infix*) hem jî navbendê (*interfix*) wekî navpirtik binav dike û wan yek qebûl dike. Di vê xebatê de em ê bi kurancî navbendê bi kar bînin ku beramberî “*interfix*”a îngilîzî tê. Ev sê cure gire li peyva heyî zêde dibin û peyveke nû didarêjin. Pêşgir tî pîşiya peyvê, paşgir tî paşiya peyvê û navbend jî dikevin navbera peyvan. Ev peyva nû ji hêla wateyî ve dibe ku nêzî peyva heyî be lê êdî wateyeke wê ya nû heye û dikare li ferhengê bê zêdekirin. Çawa ku peyva dariştî êdî xwedî wateyeke nû ye, dibe ku cureyê peyvê jî biguhere. Lewma meriv dikare gireyan jî li gorî taybetmendiyan wan bisenifîne. Bo nimûne; pêşgirên navdêrsaz, pêşgirên lêkersaz, paşgirên rengdêrsaz û ww.

Yonat (2019: 52) di teza xwe ya doktorayê de ji Lieber (2009: 40) neql dike ku di hemû zimanên de gireyên dariştinê ji aliyê wateyê ve tî senifandin: Gireyên çêkirina kesan, gireyên çêkirina neyînî û mehrûmîyê, gireyên çêkirina daçekî û têkildarî, gireyên çêkirina mîqdar (mêjer) û gireyên çêkirina biçûkkirinê.

1.1. Pêşgir (Prefix)

Pêşgir bi pêşiya peyvê ve dizeliqin û ev halê nû yê peyvê êdî wateyeke nû nîşan dide. Pêşgir, bi xwe jî dikare xwedî wate be û herwiha wextê hat bikaranîn dikare ji wateya xwe dûr jî bikeve. Him Bedrixan û Lescot (1990: 280-284) him jî Zilan (2006: 12) 33 pêşgirên kurmancî tesbît kirine lê hin ji wan ji hev cuda ne. Delikaya (2016) pêşgirên kurmancî dişibîne pêşgirên îngilîzî û ji Lehrer (2017: 133-148) vediguheze ku ev pêşgir înteraktîf in û bi awayekî serbest bi peyvê ve dizeliqin. Hin ji pêşgirên kurmancî yên herî zêde tên bikaranîn ev in; ra-, ve-, der-, hil-, wer-, bê-, bi-, ne-, ber- û ww. Wextê peyvek bi alîkariya pêşgirê hat çêkirin, dikare di heman cureyî de jî bimîne, dikare cureyê peyvê bê guherîn jî.

(1)

- a) hil- + girtin > hilgirtin (pêşgir + lêker > lêker)
- b) ber- + bang > berbang (pêşgir + navdêr > navdêr) (Bedrixan û Lescot, 1990: 280)
- c) ne- + çê > neçê (pêşgir + rengdêr > rengdêr) (Zilan, 2006: 12)
- d) bê- + xwê > bêxwê (pêşgir + navdêr > rengdêr)
- e) î- + sal > îsal (pêşgir + navdêr > hoker)

1.2. Navbend (Interfix)

Di kurmancî de dibe ku li ser nav û pênasîya vê têgehê gengeşî çêbibe. Lê diyar e ku gireya kurmancî ya ku em jê re dibêjin “navbend”, “interfix”a îngilîzî ye ku li seranserê dinyayê tê bikaranîn. Maloi (2022: 4), di xebata xwe de pênasîya *infixê* ya Katamba (1993) vediguheze, li gorî pênasîyê; *infix* ew gire ne ku dikevin navber an jî hundirê reh, qurm an jî bingeha peyvê. Çawa ku Delikaya (2016: 40), mînakê “şewitîn > şewat”ê dide, Maloi jî ji zimanê Tagalog (zimanekî Fîlîpînê ye) vê mînakê dide: *sulat* (tîp) > *s-in-ulat* > *sinulat* (nivîsî). Maloi di heman xebatê de pênasîya *interfixê* ji Asuoha (2018) vediguheze: berevajî *infixê*, *interfix* dikeve navbera du peyvên hevrewş (*equal status*).

Wextê em li kurmancî binêrin, tê dît ku navbendên me bi taybetmendiyên *interfixê* radibin. Navbendên kurmancî dikevin navbera du peyvên (navdêr, rengdêr, hoker û yd.), rehê peyvên xera nakin û peyveke nû didarêjin. Açar û Ertekin (2015) van peyvên dariştî dixin bin sernavê “cotepeyv”an.

(2)

- a) ser + -o- + bin > serobin
- b) kel + -o- + girî > kelogirî
- c) pîr + -e- + mêr > pîremêr
- d) şev + -e- + reş > şeverêş

1.3. Paşgir (Suffix)

Paşgir bi dawiya peyvê ve dizeliqin û peyveke bi wateya nû didarêjin. Herwiha, li gorî rewşê carinan cureyê peyvê jî dikare biguhere. Paşgirkirin (*suffixation*) rêbaza sereke ya dariştina peyvan e. Di kurmançî de jî ji pêşgir û navbendan zêdetir paşgirên peyvsaz hene ku vê angaştê piştrast dike. Li gorî Delikaya (2016: 42) ji 200î zêdetir paşgirên kurmançî hene. Zîlan (2005a: 9; 2005b: 6; 2006: 6) ji 200î zêdetir paşgirên kurdî tesbît kirine û bi sê beşan di *Rojnameya Kurmançî* de weşandiye. Hin ji wan ev in; -dar, -gir, -î, -ok, -în, -nas, -kar, -van, -mend, -ger, -yar, -ar ...

(3)

- a) got + -ar > gotar (lêker (reha dema borî) + paşgir > navdêr)
- b) nivîs + -kar > nivîskar (navdêr + paşgir > navdêr)
- c) pêş + -în > pêşîn (hoker + paşgir > hoker/rengdêr)
- d) rast + -î > rastî (rengdêr + paşgir > navdêr)

2. {-î} Di Peyvsaziya Kurmançî de

Morfema “-î”yê di kurmançî de him di morfolojiya kêşanî him jî di morfolojiya darêjî de tê bikaranîn. Ji ber ku morfolojiya kêşanî derveyî mijara me ye em ê berê xwe bidin peyvsaziye û li ser erk û fonksiyonên vê morfemê bixebitin. Zîlan (2005b: 7) 11 fonksiyonên vê morfemê tesbît kirine lê bêtir ku mijarê rave bike, tenê navên fonksiyonan dane. Muhammed (2016) bi sernavên Rengdêrsaz, Navdêrsaz û Hokersaz li ser vê morfemê xebitiye. Lê di xebata wî de hewleke taybet tune da ku fonksiyonên vê morfemê bêtir diyarkirin. Bülbül (2020) jî li ser halê partîsîp (ing. *participle*, tr. *sıfat-fil*) yê vê morfemê gotara xwe nivîsiye. Gotara Bülbül ji mijara peyvsaziye wêdetir li ser rola çêkirina raweyên ragihandinê ye.

Di zimên de gelek peyv bi tena serê xwe dikarin bibin endamên çend birrên peyvan. Lê di sentaksê de, yanî wextê ku di hevokê de cih digire êdî bi yek erk û fonksiyonê radibe. Bo nimûne; “rastî” rengdêr e lê meriv dikare wekî navdêr jî bi kar bîne (Rastiya min). “Hatin” lêker e lê meriv dikare wekî navdêr jî bi kar bîne (Ez qurbana hatina te bim). Lewma erê em ê li gorî sazkirina cureyê peyvan biçin lê divê em zanibin ku peyva hatiye sazkirin dibe ku di bin du sernavan de bê dîtin. Digel wê, dema peyveke nû tê çêkirin carinan razberî û şenberiya peyvê jî diguhere an jî ev taybetî li peyva nû bar dibe. Rhea (2010: 121) di xebata xwe de bal kişandiye ser morfema “-î”yê ku bi vê morfemê gelek navên razber ji navdêrên kurmançî tên çêkirin (dirêj > dirêjî, spî > spîyatî).

2.1. Rengdêrsazî

Di kurmançî de rengdêrkirin (*adjectivization*) gelekî berbelav e. Rengdêrkirin herî zêde bi fonksiyona endamtî, pêgirî, pêwendî û rewşê tînan bikaranîn. Hin rengdêrên dariştî dikarin wekî navdêr jî bêtir bikaranîn. Di kurmançî de bi paşgira “-î”yê ji navdêr, lêker û hokeran rengdêr tên dariştin.

2.1.1. Endamtî û Aîdiyê

Di vê xalê de paşgira “-î”yê endamtî an jî pêgiriya kom, civak, gel, netewe, ziman, zarava, devok, dîn, cih, dever, herêm, gund, bajar û welêt diyar dike (Zîlan: 2005b: 7). Di vê fonksiyonê de peyva dariştî him wekî rengdêr him jî wekî navdêr dikare bê bikaranîn.

Di kurmancî de em dikarin navên neteweyan bikin navê zimanan. Ev peyva nû çawa ku dibe navê zimanan, wekî rengdêr jî tê bikaranîn ku tiştêkî biwesfîne. Bo nimûne:

1. Kurdî zimanekî şêrîn e.
2. Kêfa min pir ji helbestên kurdî re tê.

Di mînaka 1em de “kurdî” wekî navê zimên hatiye bikaranîn lê di 2yê de helbest bi zimanê kurdî hatine wesfandin, yanî rengdêr e. Di tirkî de navê zimanan bi paşgirên “-ca, -ce, -ça, -çe” ve tîrên sazkirin (Kürtçe, Fransızca, Arapça, İngilizce). Di îngilîzî de rêbazeke bi rêkûpêk tune lê pîranî bi “-ish, -ic, -ese, -ian, -ean” ve tîrên sazkirin (Kurdish, Arabic, Japanese, Persian, Korean). Peyva dariştî him dikare wekî rengdêr him jî wekî navdêr bê bikaranîn.

- (4)
- a) kurd + -î > kurdî (zimanê kurdan)
 - b) ereb + -î > erebî (zimanê ereban)
 - c) îngilîz + -î > îngilîzî (zimanê îngilîzan)
 - d) tirk + -î > tirkî (zimanê tirkan)
 - e) japon + -î > japonî (zimanê japonan)

Paşgira “-î”yê bi fonksiyona xwe ya aîdiyê dikare li navên cihan zêde bibe. Peyva nû nîşan dide ku ew kes ji wî cihî ye. Di tirkî de “-lı, -li, -lu, -lü” vê fonksiyonê saz dikin (Botanlı, İstanbullu, Mardinli). Di îngilîzî de heman gireyên ku navê zimanan ava dikin bi vê fonksiyonê jî radibin lê fraza “from ...” jî tê bikaranîn (*from Mêrdîn, from Florida*). Li hin herêman ev peyva dariştî dibe navê civaka wî gelî jî (tor + -î > torî). Peyva dariştî him dikare wekî rengdêr him jî wekî navdêr bê bikaranîn.

- (5)
- a) botan + -î > botî/botanî
 - b) milan + -î > milî/milanî
 - c) stebol + -î > stebolî
 - d) mêrdîn + -î > mêrdînî
 - e) kurdistan + -î > kurdistanî
 - f) serhed + -î > serhedî
 - g) gund + -î > gundî

- h) afrîka + -î > afrîkayî
- i) silêmanî + -î > silêmanî (heger peyv bi dengê /î/yê dawî bibe, /î/ dubare nabe)

Zîlan (2005b) navên dîn û mezheban jî dixê nav fonksiyona endamî û aîdiyetê lê ne di kurmancî de ne jî di tirkî û îngilîzî de ji bo vê fonksiyonê qayîdeyêke bi rêkûpêk heye. Navên dîn û mezheban jixwe wekî navên taybet li zimanên din belav bûne (Şafî'î, Ca'ferî, Henefî, Elewî).

2.1.2. Pêwendî û Rewş

Di kurmancî de navê daring (materyal) û madenan (hesin, zîv, pola, pembû) hem navdêr hem jî rengdêr in. Wextê ku bi van madenan tiştêk, amûrek tê çêkirin, ew tişt bi wî madenî tê wesfkirin. Ji bo ku diyar bibe bê ev tişt ji çî madenê çêbûye em paşgira “-î”yê lê zêde dikin. Peyva nû ya çêkiri (rengdêr) êdî ji birra navdêran derdikeve, taybetiyên xwe yê navdêrî wenda dike. Di tirkî de yan gireyan nagire yan jî “-den,-dan” digire (demir masa, demirden masa). Di îngilîzî de hin ji wan wekî xwe dimînin hin ji wan paşgira “-en”ê werdigirin (iron, golden, wooden).

(6)

- a) hesin + -î > hesinî (ji hesin hatiye çêkirin)
- b) sifir + -î > sifirî (ji sifir hatiye çêkirin)
- c) pola + -î > polayî (ji pola hatiye çêkirin)
- d) pembû + -î > pembûyî (ji pembû hatiye çêkirin)
- e) hevrişim + -î > hevrişimî (ji hevrişim hatiye çêkirin)

Ji bilî vê; çêkirina rengdêran ji navdêran gelekî berbelav e di kurmancî de ku peyva nû bi awayê razber an jî şênber bi peyva kevn re têkildar e. Peyva nû rengdêr e û wekî navdêr nayê bikaranîn lê wextê ku bi wateya mecazî bê bikaranîn an jî beramberî tiştêkî razber be, dikare têkeve şûna navdêran.

(7)

- a) av + -î > avî (Zîlan, 2005b: 7) (tr. sulak, ing. watery, marshy)
- b) bej + -î > bejî (Zîlan, 2005b: 7) (tr. çorak, ing. barren)
- c) îslam + -î > îslamî (li gorî îslamê)
- d) aborî + -î > aboriyî (tr. ekonomik, ing. economic)
- e) zanist + -î > zanistî (li gorî zanistê)
- f) zimannasî + -î > zimannasiyî (têkildarî zanista zimên de)
- g) çand + -î > çandî (têkildarî çandê de; tr. kültürel, ing: cultural)
- h) leşker + -î > leşkerî (têkildarî leşker û artêşê de; tr. askeri, ing. military)

- i) $xwîn + -î > xwînî$ (Zîlan, 2005b: 7) (Bi wateya mecaz meriv dikare bike navdêr. “Xwîniyên min hene.”)

Di kurmancî de rengdêrên ji peyvên dariştî hatine çêkirin pirêcaran şaş tên bikaranin. Bo nimûne: (7d) “aboriyî” ji reha “abor”ê dariştiye; $abor + -î + -î > aboriyî$. Paşgira “-î”yê ya ewilî ji navdêrê navdêr dariştiye ($abor > aborî$). Paşgira “-î”yê ya dawî jî ji navdêr ($aborî$) rengdêr ($aboriyî$) dariştiye. (7f) jî bi heman awayî hatiye dariştin. Digel wê, (7e) jî pirêcaran li şûna navdêrê tê bikaranin lewma ditewe an jî veqetandekana werdigire (*zanistiyên tenduristiyê). Mînaka (7h)yê wekî navdêr jî ketiye kurmancî û tê bikaranîn (pileyên leşkeriyê).

Hemû lêkerên kurmancî çî xwerû çî lêkdayî çî frazî, di halên xwe yê mesderî de wekî navdêr tevdigerin. Him dikarin veqetandekana wergirin him jî dikarin bitewin (hatina te, meseleya hatinê, hezkirina min, mijara hezkirinê). Bi alîkariya paşgira “-î”yê em dikarin ji reha dema borî ya lêkeran ve rengdêran bidarêjin. Lêkerên kurmancî yê bi mesdera “-în”ê diqedin, dema ku dikevin halê reha dema borî, gireya mesderê (-în) jê tê avêtin û paşgira “-iya” li dawî tê zêdekirin (bnr. 8f, 8g, 8i).

(8)

- a) $hatin - hat + -î > hatî$
- b) $çûyîn - çû + -î > çûyî$
- c) $ketin - ket + -î > ketî$
- d) $hezkirin - hezkir + -î > hezkirî$
- e) $lidxarxistin - lidxarxist + -î > lidxarxistî$
- f) $vegerîn - vegeriya + -î > vegeriyayî$
- g) $kenîn - keniya + -î > keniyayî$
- h) $kenandin - kenand + -î > kenandî$
- i) $firîn - firiya + -î > firiyayî$
- j) $firandin - firand + -î > firandî$
- k) $destpêkirin - destpêkir + -î > destpêkirî$
- l) $amadebûyîn - amade bû + -î > amadebûyî$

{-î} dema tê dawiya rehê dema borî ya lêkerên kurmancî rewşa partîsîpa dema borî (ing: *past participle/passive participle*) jî dertê holê. Partîsîpa dema borî ew hêman e ku ji lêkerê dariştiye lê di risteyê de bi erka rengdêrê tevdigere. Çêbûna partîsîpan (rengdêr-lêker) di her zimanên de li gorî taybetiyên wan zimanan dibe ku bi awayekî cuda pêk bên. Di zimanê îngilîzî de ji bilî lêkerên awarte, gireyên -ed, -en û -ing ji lêkeran partîsîpan çê dikin. Di zimanê tirkî de -en, -esi, -mez, -ar, -di(k), -ecek, û -miş ji bo vê fonksiyonê tên bikaranîn. Di kurmancî de {-î} fonksiyona partîsîpa dema borî werdigire ser xwe. Partîsîpa dema borî digel ku wekî

rêngdêr tê bikaranin, demê (tense) jî diyar dike. Di partîsîpa pasîv de bûyer/tevger di dema borî de dest pê kiriye û di dema borî de qediyaye.

Muhammed (2006: 54-55) li ser wateya van rengdêrên dariştî xebitiye û cudahiya wateya lêkerên gerguhêz û negerguhêz diyar kiriye. Lêkerên gerguhêz dema dibin rengdêr wateyeke lebatî werdigire ku biker bi xwe tiştek kiriye an jî tiştek bi xwe çêbûye û encama wê digihije dema niha. Di mînakên (8a, 8b, 8c, 8f, 8g, 8i) de lêker negerguhêz in: hafî, çûyî, ketî, vegeyayî, keniyayî, firiyayî; di dema borî de bûyer pêk hatiye lê aniha jî ev rewş neguheriye, didome. Lê di lêkerên gerguhêz de (8d, 8e, 8h, 8j, 8k) erê bûyer di dema borî de dest pê kiriye, rewşa dema borî diyar dike lê pêwendiya dema niha ne teqez e. Ev rewş dibe ku aniha jî didome dibe ku bi dawî jî bûbe. Li gorî vê; rengdêrkirina lêkeran ligel pêwendê, fonksiyona diyarkirina rewşê jî werdigire ser xwe. Lêkerên ji peyvekê zêdetir pêk hatine dema dibin rengdêr bi hev ve tên nivîsin (bnr. 8l, amadebûyî).

Di kurmancî de hin rengdêr hene ku ji hokerên cihî hatine dariştin. Lê li ser wan gengeşî heye. Gelo ew bi paşgira “-î”yê hatine dariştin an bi paşgira “-în”ê hatine dariştin lê dengê /n/yê ketiye, ne diyar e. Muhammed (2006: 63-64) mînakên “jêrî, jorî, pêşî” dide û dibêje ew wekî navdêr jî di kurmancî de li kar in.

2.2. Navdêrsazî

Di kurmancî de navdêrkirin (*nominalization*) bi alîkariya paşgiran û bi *zero morfemê* mimkin e. Herî hêsan ji rengdêr, navdêr û hokeran meriv dikare navdêran bidarêje. Lêkerên kurmancî bi halên xwe yê mesderî (zero morfem) navdêr in. Dariştina bi paşgira “-î”yê herî zêde ji rengdêran çêdibe ku hema bêje hemû rengdêr çî xwerû çî dariştî, bi alîkariya paşgira “-î”yê dibin navdêr. Paşgira “-î”yê wextê ku navdêran saz dike fonksiyonekê jî lê bar dike, ev fonksiyon li gorî peyva ku dê bihê dariştin diguhere.

2.2.1. Endamî û Aîdiyet

Me di xala Rengdêrsaziyê ya bi heman sernavî de behs kiribû ku bi paşgira “-î”yê endamî an jî pêgiriya kom, civak, gel, netewe, ziman, zarava, devok, cih, dever, herêm, gund, bajar û welêt diyar dibe û peyva dariştî him wekî rengdêr him jî wekî navdêr dikare bê bikaranîn. Lewma em ê çend mînakan bidin û derbas bibin.

(9)

- a) mûş + -î > mûşî
- b) elman + -î > elmanî
- c) elmanya + -î > elmanyayî
- d) fars + -î > farsî
- e) bajar + -î > bajarî
- f) cehnem + -î > cehnemî

2.2.2. Pêwendî û Rewş

Di navdêrkirinê de fonksiyona pêwendî û diyarkirina rewşê serdest e. Navdêra dariştî bi awayê razber an jî şênber bi wateya peyva kevn re têkildar e. Bi paşgira “-î”yê em dikarin çî xwerû çî dariştî ji hemû rengdêran (hin ji wan li şûna navdêran jî tên bikaranîn) navdêran bidarêjin ku peyva nû bi awayekî razber an jî şênber rewşekê diyar dike û bi wateya peyva kevn re têkildar e. Hin peyvên bi vî şiklî dariştî bi wateya şênber jî li kurmancî zêde bûne (bnr. 10j).

(10)

- a) baş + -î > başî
- b) germ + -î > germî
- c) bêaqil + -î > bêaqilî
- d) azad + -î > azadî
- e) bindest + -î > bindestî
- f) qirêj + -î > qirêjî
- g) bêbext + -î > bêbextî
- h) xerab + -î > xerabî
- i) erzan + -î > erzanî
- j) serbilind + -î > serbilindî
- k) şil + -î > şilî
- l) nezan + -î > nezanî

Wextê ku peyv bi dengdêrekê biqede tîpa kelijandinê “y” dikeve navbera peyv û paşgirê lê ev tîpa kelijandinê carinan wekî “h” cihe xwe digire. Herwiha, hin rengdêrên pîvanandinê ne bi “y”yê bi “ah, ay”ê tên kelijîn.

(11)

- a) amade + -î > amadeyî/amadehî
- b) bilind + -î > bilindayî/bilindahî
- c) kûr + -î > kûrayî/kûrahî
- d) dirêj + -î > dirêjayî/dirêjahî
- e) kurt + -î > kurtayî/kurtahî

Navê karan (pîşe) çawa ku navdêr in dikarin wekî rengdêr jî bên bikaranîn. Di kurmancî de hemû navên karan bi paşgiran dibin navdêr. Hin ji wan bi alîkariya paşgira “-î”yê çêdibin. Peyva nû têkilî navê kar e û qada wî karî nîşan dide.

(12)

- a) xwendekar + -î > xwendekarî
- b) diz + -î > dizî
- c) cotkar + -î > cotkarî
- d) hunermend + -î > hunermendî
- e) karker + -î > karkerî
- f) diransaz + -î > diransazî
- g) dengbêj + -î > dengbêjî
- h) ajovan + -î > ajovanî

Me berî niha behsa peyvên cihnîşan kiribû ku wekî rengdêr, navdêr, daçek û hoker tên bikaranîn (pêş, paş, jor, jêr, ber, pişt). Li vir heger em wan wekî hoker qebûl bikin, bi paşgira “-î”yê em dikarin navdêran ji wan bidarêjin.

(13)

- a) pêş + -î > pêşî
- b) bin + -î > binî
- c) jor + -î > jorî
- d) jêr + -î > jêrî

2.3. Hokersazî

Weku Muhammed (2006: 112) jî behs kiriye, hemû rengdêrên kurmancî dikarin bi rola hokeran jî rabin. Lê hin rengdêrên kurmancî dema wekî hoker tên bikaranîn paşgira “-î”yê jî bi dawiya wan ve dizeliqe.

(14)

- a) hinek + -î > hinekî
- b) gelek + -î > gelekî
- c) pir + -î > pirî
- d) piçek + -î > piçekî
- e) nêz + -î > nêzî
- f) dûr + -î > dûrî

Di kurmancî de wextê bi alîkariya morfema “î-“yê ji navdêr û rengdêran hoker tên sazîkirin carinan hewce bi pêşdaçekan çêdibe. Pêşdaçeka “bi”yê vê peywirê hildigire ser xwe. Hokera dariştî bi alîkariya pêşdaçekê nîşan dide bê tevger/kar çawa pêk hatiye.

(15)

- a) Rojhat bi dizî hat hundir.
- b) Em bi derengî hatin zanîngê.
- c) We em bi saxî xistin gorê.

Nirxandin û Encam

Kurmancî ji aliyê dariştina peyvên nû ve gelekî karîger e. Bi pêşgir, navbend û paşgiran ve em dikarin peyvên nû bidarêjin ku carinan cureyê peyva dariştî jî diguhere. Di nav paşgiran de {-î} di kurmancî de bi awayekî fonksiyonî, di dariştina peyvan de zêde tê bikaranîn. Li gorî vê xebatê derbarê paşgira “-î”yê de em dikarin van xalan diyar bikin:

1. Bi paşgira “-î”yê em dikarin rengdêrên nû yên kurmancî bidarêjin. Di kurmancî de bi vê paşgirê em dikarin ji navdêr, lêker û hokeran rengdêran çêbikin. Rengdêra dariştî erê peyveke nû ye û di ferhengê de bi tena serê xwe dikare cih bigire lê bi hin fonksiyonan ve bi peyva kevn re têkildar e. Endamtî, aîdiyet, pêwendî û diyarkirina rewşê li ser peyva kevn ava dibe. Wateya rengdêra dariştî dibe ku tiştêkî razber an jî şênber derbibire.
2. Hin ji rengdêrên dariştî wekî navdêran jî tevdigerin. Wate, veqetandek wêrdigirin û ditewin (kurdî, mêrdînî, ketî). Lê hin ji wan tenê taybetiyên rengdêran derdibirin lewma êdî nabe ku veqetandek wêrdigirin û bitewin (hesinî, zimannasiyî, zanistî).
3. Hemû rengdêrên kurmancî bi alîkariya paşgira “-î”yê dikarin bibin navdêr. Ligel rengdêran, ji navdêr û hokeran jî em dikarin bi vê paşgirê ve navdêran saz bikin. Navdêrkirin jî wekî rengdêrkirinê bi hin fonksiyonan çêdibe. Fonksiyonên endamtî, aîdiyet, pêwendî û diyarkirina rewşê li vir jî tê dîtîn. Hin rengdêrên ku bi dengdêrê diqedin ne bi tîpa “y”yê, bi “h”, “ay” an jî “ah”ê dikelijin (kûrahî, dirêjahî). “Bilind” ligel ku bi nedengdêrê qediyaye jî bi “ay” an jî “ah”ê dikeliye.
4. Rengdêrên dariştî jî bi alîkariya paşgira “-î”yê dikarin bînan navdêrkirin (bêaqilî, serbilindî, bextreşî).
5. Di kurmancî de gelek navên karan (pîşe) paşgira “-î”yê wêrdigirin û navdêra dariştî dibe navê wî pîşeyî, qada xebatê wî karî nîşan dide.
6. Hin peyvên ku cih nîşan didin (pêş, bin, ser, jêr, jor), di kurmancî de peyvên hevpar ên birrên rengdêr, navdêr, daçek û hokeran in. Di kurmancî de halên wan yên bi paşgira “-î”yê dariştî jî li kar in.
7. Rengdêrên ji lêkeran dariştî, dibin partîsîpa dema borî (tr. *sifat-fiil*). Partîsîpa dema borî digel erka rengdêriyê, demê (ing. *tense*) jî saz dike. Di partîsîpa dema borî de bûyer/tevger dest pê kiriye û qediyaye.

Çavkanî / References

- Açar, Z. û Ertekin, M. Z. (2015). Di Kurmancî De Cotepeyv û Cureyên Wan. *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*. Yıl: 1. Cilt: 1. Sayı: 1. 82-92.
- Balcı, A. (2018). *Genel Dilbilim I*. Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 2392.
- Bedirxan, C. A. û Lescot, R. (1990), *Kürtçe Grameri (Kurmanci Lehçesi)*. Paris: Institut Kurde De Paris.
- Bülbül, M. (2020). Rola Paşgira Partîsîp Di Çêkirina Raweyên Ragîhandinê, Dananî û Mercî Da. *Folklor û Ziman*. 1(1). 110-126.
- Delikaya, Ö. (2016). Peyvsazî Di Kurmancî De: Nêrîneke Giştî. (Teza Lîsansa Bilind). Zanîngeha Bîngolê. <https://tez.yok.gov.tr/>.
- Delahunty, G. P., & Garvey, J. J. (Eds.). (2010). *The English language: From sound to sense*. Parlor Press LLC.
- Geyik, R. (2022). Taybetmendiyên Zimannasiya Kurdî (Kurmancî) Di Kovara Hawarê De (Fonolojî û Morfolojî). (Teza Doktorayê). Zanîngeha Dicleyê. <https://tez.yok.gov.tr/>
- Hockett, C. F. (1958). *A course in modern Linguistics*. New York: Mc Millan.
- Lehrer, A. (1995). *Prefixes in English Word Formation*. *Folia Linguistica*. 29. (1-2). 133-148.
- Lieber, R. (2009). *Introducing Morphology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maloi, R. (2022). The Justification of the Existence of an Interfix in Sesotho. (Teza Lîsansa Bilind). National University of Lesotho. <https://repository.tml.nul.ls/bitstream/handle/20.500.14155/1742/Thesis-Justification-Maloi-2022.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- Muhammed, H. (2016). *Peyvsazî Di Zimanê Kurdî De*. (Pirtûka Neçapkirî). <https://zimannas.files.wordpress.com/2016/08/peyvsazi-kiteb1.pdf>. 04.12.2022.
- Plag, I. (2002). *Word-formation in English*. Cambridge University Press Series 'Cambridge Textbooks in Linguistics'.
- Rhea, S. (2010). *Brief Grammar and Vocabulary of the Kurdish Language of the Hakari District*. USA: Gorgias Press.
- Saussure, F. D. (1959). *Course in general Linguistics*. New York: McGraw-Hill Book Company.
- Tan, S. (2015). *Rêzimana Kurmancî (Çapa Sêyem)*. Stenbol: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê.
- Verroj, S. (2014). *Veracêkerdena Gramerê Zazakî û Kurmancî: Diyalekt, alfabe û Fonetîk, Morfolojî*. (Teza Lîsansa Bilind). Zanîngeha Mardin Artukluyê. <https://tez.yok.gov.tr/>

- Yonat, M. (2019). Kurmancî Kürtçesi Ağızları Hakkında Sosyolinguistik Bir İnceleme (Muş, Adıyaman, Şırnak Örneği). (Doktora Tezi). Dicle Üniversitesi. <https://tez.yok.gov.tr/>.
- Zîlan, R. (2005a). Pêşgirên Kurmancî. *Kurmancî – rojnameya taybetî ya Enstîtûya Kurdî ya Parîsê li ser pirsên zaravê kurmancî*. Hejmar 36.
- Zîlan, R. (2005b). Pêşgirên Kurmancî. *Kurmancî – rojnameya taybetî ya Enstîtûya Kurdî ya Parîsê li ser pirsên zaravê kurmancî*. Hejmar 37.
- Zîlan, R. (2006). Pêşgirên Kurmancî. *Kurmancî – rojnameya taybetî ya Enstîtûya Kurdî ya Parîsê li ser pirsên zaravê kurmancî*. Hejmar 39.